

SALIMA JUMAYEVA,
filologiya fanlari nomzodi,
Qarshi Davlat universiteti dotsenti

“OG‘ISH” DOSTONIDA FALSAFIY MUSHOHADALAR TALQINI

Annotatsiya: Maqolada shoir Ikrom Otamurodning “Og‘ish” dostonining o‘zbek adabiyotida tutgan o‘rni haqida so‘z boradi. Dostonning mazmun va o‘ziga xos xususiyatlari g‘oyaviy-badiiy, falsafiy jihatdan tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: yangi o‘zbek she‘riyati, doston, shoir, janr, lirika, davr nafasi, ijod, ma‘no, ifoda.

Аннотация: В статье речь идёт о роли и месте поэмы Икром Отамурода “Отклонение” в узбекской литературе. Анализируются содержания и специфика эпоса в идейно-художественном, философском аспектах.

Ключевые слова: новая узбекская поэзия, поэма, поэт, жанр, лирика, дух времени, творчество, смысл, выражение.

Annotation: The article discusses the role of the poet Ikrom Otamurod’s epic “Deviation” in Uzbek literature. The content and distinctive feature of the epic are analyzed ideologically-artistically, philosophically.

Key words: new Uzbek poetry, poem, poet, genre, lyric, spirit of the time, creativity, meaning, expression.

Taniqli shoir Ikrom Otamurod falsafiy tafakkurida muhim qiymatga ega bo‘lgan asarlari qatorida “Og‘ish” dostoni alohida ajralib turadi. Doston ijtimoiy-axloqiy va ma‘naviy-ma‘rifiy mavzuda yaratilgan bo‘lib, unda barcha davrlar uchun dolzarb bo‘lgan muammolar qalamga olinadi. Dastlab, muallif muayyan hodisotlarga ishora sifatida asarga ulug‘ ingliz adibi Volter Skottning “Yer yuzi muloqot qilishga arzimaydigan odamlar bilan og‘ish vaznida to‘lib ketgan” degan hikmatli iborasini epigraf qilib keltiradi va muqaddimada ushbu mavzuga shunday munosabat bildiradi:

... Og‘ish
jumboqlarga
mutloq jumboqdir... (1,115)

Savol tug‘iladi: shoir nega og‘ish vaznini mutloq jumboq ta‘rifi bilan boshlayapti? Bunga sabab nima? Yoki Volter Skott urg‘ulagan yer yuzining muloqot qilishga arzimaydigan odamlar bilan og‘ish vaznida to‘lib ketganlik sababiyati mutloq darajada sirli-sinoatlimi? Tabiiyki, Ikrom Otamurodek har bir so‘z, har bir ramz, har bir tasvir zamiriga teran falsafiy ma‘nolarni joylay biladigan so‘z san‘atkori bu o‘rinda ham har bir poetik detal, badiiy ifodani ma‘lum bir maqsad, muayyan ijodiy konsepsiya asosida qo‘llagan. Chunonchi, bu boshlanma tasvir tagmatnida

oddiygina inson bo'lib yashab o'tishning mashaqqatlari, jumboqlari; kechagi muammoning bugun yana qayta takrorlanishiga omil bo'lgan sabablar; e'tiqodsizlik ta'sirida shaxsiyatning tanazzuliyu o'rtamiyonachilikning ravnaq topishi, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga darz ketishining mudhish oqibatlari ifodalangan. Dostondagi epik tasvir jarayonida ushbu konseptual boshlanma mantiqiy izchillikda davom ettiriladi hamda yuksak poetik umumlashma darajasida xotimalanadi.

Ma'lumki, "*Muayyan ijodkordagi favqulodda yangicha tafakkur pirovardida butun xalq badiiy tafakkurida o'zgarish yasaydi, badiiy didini yangilaydi, buning natijasida kitobxonlarning nafaqat adabiyotga, shu bilan birga hayotga, odamlarga bo'lgan qarashlarida favqulodda o'zgarishlar ro'y beradi*". [2,43.]. Shu ma'noda, Ikrom Otamurod butun asar davomida og'ish sababiyatida "*mutloq jumboq*"qa aylangan hodisodlarni birma-bir, bosqichma-bosqich sharhlaydi. Natijada og'ish sababiyatining falsafiy-ma'naviy sarhadlari kashf etila boradi. Xususan, shoir o'zining botiniy olamiga xos qarashlarini she'rxon ruhiyatiga singdira borib, ijtimoiy muhitning inson hayotiga ko'rsatadigan ta'siri fonida e'tiqod mustahkamligi haqida to'xtaladi. E'tiqodki, unda ijodkorning borliqqa munosabati, hayot, tiriklik va umrning manzarali obrazi muayyanlashadi:

... E'tiqodla
sevmog kerak
borliqni.
Shunday
e'tiqodla
toki,
kangul
bir siqim cho'g'
yonsin
bu yo'lning
har bir manzilida. (1,115)

Anglashiladiki, e'tiqod mustahkamligi – insonni ma'naviy yetuklikka eltadi. Zotan, ...*Odam borliqni e'tiqodla sevib, mehr qo'ysa...* Toki ma'naviy yetuklik baland martaba sanalgan "*bu yo'lning har bir manzilida kangul bir siqim cho'g'*" bo'lib yonsin. Toki mudroq qalblar uyg'onsin. Toki ruhiy bezovtalik, ma'naviy kamolotga intilish orqali chiqiluvchi bu yo'lda inson e'tiqodsizlik dardiga giriftor bo'lmasin. Chunki:

E'tiqod
sal susaydimi,
bas,
xira tortar
kangul oynasi.
Undan,
endi,
harorat emas:
yuz ko'rsatar bo'lak parchasi. (1,116)

Darhaqiqat, inson zoti mustahkam e'tiqod ila – ezguliklar bilan, yaxshiliklar bilan oliy maqsadlar sari yashasagina, uning hayot yo'li hikmatlarga boy, o'zi esa jamiyatda va atrofdagilar orasida ibrat timsoliga aylanib boradi. Bu ibrat – e'tiqod, oqibat va vijdon uyg'oqligi, Vatanga

cheksiz muhabbat, zamon odamlarini yuksaklikka chorlash ibrat. Ammo shaytoniy hislarga berilgan kimsalarning ma'naviy-axloqiy qiyofasida:

*E'tiqodning qiynog'iga
dosh berolmay
toshdayin qotgan:
fitna,
ig'vo,
g'iybat,
hasad,
manfaat bo'laklari
so'z olar,
oqibat sal
susaygan zamon
harorat
yukiga og'irlik qilib,
bosib ketar
tarozining pallasin. (1,117)*

Demishlarki, shaytoniy xislar iskanjasida umrguzaronlik qilishga moyil g'ofil bandalar kibrga beriladi. Kibr aralashgan joyda esa sog'lom mantiqqa o'rin yo'q. Shu bois, dostonida kibr bo'ylagan manzilda nafs va ehtiyoji, manfaat va takabburlik kasaliga chalingan, ruhiy xotirjamligini yo'qotgan, *qusur istagiga qul bo'lgan*, o'zligini unutgan xilma-xil taqdirlar va inson “*men*”ga duch kelamiz:

*... Kibr darajasi
pul bo'ldi,
qusur istagi
qul bo'ldi.
Takabburlik ortdi
Zaiflashib kamaydi
unutlik... (1,119)*

Islom ma'rifati ruhi bilan sug'orilgan asarlarda “... inson Ollohning xalifasi sifatida bilim egasi. Yorug' dunyoning barcha bilimlariga uning idroki yetadi. Faqat kibrga berilib ketmasa, o'zini hammadan ortiq qo'ya boshlamasa bas”, degan ta'kidlar uchraydi. (4,92) Chunki “... kibrga berilganlar Iblis qavmidan sanaladilar” (4,16). “Qur'oni karim”ning “Sod” surasida keltirilishicha: “... farishtalarning barchalari jam bo'lib, (Odam uchun) sajda qildilar. Faqat Iblisgina kibrlanib, (sajda qilmadi va) kofirlardan bo'ldi. (Shunda Alloh) dedi: “Ey Iblis! “Qo'lim” bilan yaratgan narsaga sajda qilishdan seni nima man etdi?! Kibr qildingmi yoki sen (Odamga nisbatan) oliy (zot)lardan edingmi?!” U aytdi: “Men undan yaxshiroqdirman. Meni olovdan yaratgansan, uni esa loydan yaratding. (Alloh) dedi: “Bas, undan (jannatdan) chiq! Zero, sen (dargohimdan) quvilgan (mal'un)san. Yana, to jazo kuni (qiyomat)gacha senga Mening la'natim bo'lur”. (Iblis iltijo qilib) dedi: “Parvardigorim, u holda menga ular tiriladigan kungacha (o'lmaslikka) muhlat bergin!” (Alloh) dedi: “Sen muhlat berilganlardandirsan ... ma'lum vaqt kunigacha (qiyomatgacha)”. (Iblis) aytdi: “Endi, Sening qudratingga qasamki, albatta, ularning hammasini yo'ldan ozdirurman. Faqat ularning orasidagi (ayrim) ixlosli bandalaringgina (ozmay qolurlar)” (3,457).

Ta'kidlash lozimki, Iblis tilida urg'ulangan *"ixlosli banda"* – kibr va xushomadga bo'y bermaydigan inson. Demak, u mustahkam e'tiqodli shaxs. Chunonchi, *"e'tiqod sal susaygan jamiyatda xushomad"* go'ylik avj oladi. Jamiyatda hukm suruvchi noahillik, manfaatparastlik, nafs, ta'magirlik, mahalliychilik, takabburlik, nifoq va adovat kabi illatlar ortida ham aynan xushomadgo'ylik turadi. Imom Muhammad al-G'azzoliy shunday yozadilar: "Abu Hurayra dedi: *"... ikkiyuzlamachi, xushomadgo'y (kishi) Ollohning huzurida omonlik topolmaydi"* (4,91). Ayni holat dostonida chuqur falsafiy mantiq mujassamligida suvratlanadi. Shoir talqinida... *Xushomad* – o'zlikni anglamoqqa, tanimoqqa va topmoqqa imkon bermaydigan *"ko'p og'ir kasallik"*. Chunki xushomad – *ko'zlar o'tini o'chirib, so'nik termulib sadaqa so'raganday o'tinishga chog'lantiradi:*

*... Xushomad –
ko'p og'ir kasallik,
o'chiradi ko'zlar o'tini.
Ko'zlar termuladi so'nik,
sadaqa so'raganday o'tinib... (1,120)*

Odamzot qiziqda, ojizligi ish bermagan o'rinda manfaatli maqtovg'a kuch beradi. Chunki manfaatparast kimsaning qudratli quroli – manfaatli maqtovdir. Manfaatli maqtov, ikkiyuzlamachilik, xushomadgo'ylik va ilohiy axloq bilan yashamaydiganlar haqida islomiy manbalarda shunday deyilgan: *"Payg'ambar alayhissalom "Fosiq maqtalsa yoki unga xushomad qilinsa, Olloh taolo, albatta, undan g'azablanadi"* – dedilar (Ibn Abu Dunyo rivoyati) (3,91). Ammo vijdoni ko'r va insoniylik g'ururi majruh kimsalar Olloh g'azabidan qo'rqmaydi. Bundayin noraso olam bilan yuzma-yuz qolgan shoir ruhiyatida esa ichki bir tug'yon bong uradi – uning *kangul* tubidan otilib chiqqan poetik fikr shu tarzda namoyon bo'ladi:

*... Xushomad –
ko'p og'ir kamchilik,
silliq matoni aylanib silar.
Maqtovni shundoq qo'yganicha tik,
"Boshidan oyog'igacha yalar..."
Nahotki bosh ko'tarmas vijdon?
Nahotki kuch bermas g'ururga...
nogahon,
la'nat deyman bunday umrga... (1,120)*

Og'ish sababiyatini bo'ylantiruvchi xushomadning mantiqiy izchilligi navbatdagi o'rinlarda yanada oydinlashadi. Tasvirdagi holat, vaziyat o'quvchi diqqatini jalb etib, ma'noviy kulminatsiyani vujudga keltiradi:

*... Ko'rganda jilmayish –
bu quvonch emas,
ta'ma dargohida bir yo'l topishi.
Hurmatga aylangan munosabatmas,
qo'llarning ko'krakka hadeb yopishi...
Bunday kez,
sog'inchning o'rnida,
hayhot,
ta'ma ko'rishadi,
ta'ma termular... (1,130)*

Quyidagi misralar sharhida esa *ta'ma dargohida bir yo'l topgan* kimsalar holati yanada yorqinroq ochila beradi:

*Bunday kez,
mehrmas,
til yog'lab bot-bot,
atrofda xushomad parvozin ilar.
Va, bir-birin bilmay:
qiynalib,
to'lib,
avzoyi o'zgarib qolaveradi. (1,131)*

Ayni holatda, kitobxon inson hamisha ham aqlining yetovida yura olmasligi, ba'zan *ta'ma dargohida* nafsini g'olib kelib, e'tiqodsizlik amri bilan ish ko'rgani sabab jazolanishi haqida o'yga toladi. Hayotda shunday vaziyatlar bo'ladiki, ba'zan *ta'ma* tilaklarini bosishga inson aqlining kuchi yetmay qoladi. Odam aqlida ixtiyorli bo'lsa-da, *ta'ma* tilaklarini qondirishda beixtiyor bo'ladi. Ayni vaqtda, *ta'ma* yetovida yurgani bois ko'p turtki yeydi, azob tortadi. Odam bu holni tushunolmaydi va adolatsizlik sanaydi. Shoirning "*mutloq og'ish jumbog'i*"da kelib chiqadigan hikmatomuz xulosasiga ko'ra

*... Ta'ma
Odamni
shimirib
tashlaydi... (1,131)*

Shoir xalqi hamisha bedor va mas'ul. Bir so'z bilan aytganda, "*kangul*"da kechguvchi nihoyasiz iztiroblar, qiynalishlar, qiynashlar, vulqondek otilgan fikr-mushohadalar uyg'unligi ijodkor ruhoniylarning siyrati sifatida suratlanadi. Alohida ta'kidlash joizki, shoir Ikrom Otamurod ruhiyatining haqiqatga intilishidan tug'ilgan katta iztirob va dard mazkur dostonida ustuvorlik kasb etadi. Bir o'rinda shoir shunday yozadi:

*...Mavhumot nazdida,
mavhumot vojibida,
yo'qdir mutlaqo:
maqsad,
tilak,
orzu,
umid... (1,124)*

She'r badiiyat mahsulidir. Shu boisdan ham unda badiiylik unsurlari – badiiy tasvir vositalari yetakchilik qiladi. Badiiylikni ta'minlovchi vositalardan unumli va o'rinli foydalanish asarning ta'sir kuchini oshiradi, she'rxonda estetik zavq uyg'otadi. Bu vositalardan qay yo'sinda foydalanish esa shoirning individual mahoratiga bog'liq. Ta'kidlash o'rinliki, obrazlar va tashbehnlardagi o'ziga xosliklar, ruhiy manzarani favqulodda tasavvurni buzib yuborishga qodir obrazlarda tasvirlab berish Ikrom Otamurod she'riyatiga xos xususiyatlardan biridir. Shoir og'ish sababiyatini tahlil qilarkan, birovni takrorlamaydi, yangi, original obrazlari, poetik mazmuni va ifoda yo'sinining ta'sirdorligi bilan diqqatni o'ziga tortadi. Manfaat ta'rifida shunday yozadi:

*Hadeb,
izidan
tarvaqaylab ketar,
butun
shirasini
olayotgan
manfaat... (1,124)*

Shoirning iqroriga, manfaat – tizinsiz nafs ichida tug‘iladigan illat. Ayni shu illat sabab manfaatlar to‘qnashuvi sodir bo‘ladi.¹ Ilmiy manbalarda manfaat – alohida olinganda, falsafiy tushuncha sifatida qayd etiladi. Shoir ana shu falsafiy tushunchadan mazmunning salmoqдорligiga urg‘u berish maqsadida manfaatparastlikning turli xil ko‘rinishlarini – *izidan tarvaqaylab ketar, shirasini olayotgan manfaat* – tarzida tasvirlaydi va holatga muayyan ma’no yuklash maqsadida qo‘llaydi:

*manfaat
kundan-kun
darz ketib
torayib
tinadi
tusi. (1,125)*

satrlari ham an’anaviy shaklning yangi mazmun bilan to‘yinganligini dalillaydi. Keyingi o‘rinlarda shoirning manfaat tarziga munosabati (*o‘zing intiq topgan manfaat: faqat...*) yanada chuqurlashadi:

*... Sargashtalik
sarsitar
sargashtalikni...
... Kimsa seni
o‘rab
olmoqda,
o‘zing o‘ylab,
o‘zing intiq
topgan
manfaat:
faqat,
faqat,
faqat... (1,127)*

Shoir tasviricha, “*Sargashtalik sarsitar sargashtalikni*”. An’anaviy talqinga ko‘ra, bu o‘rinda shoir alliteratsiyadan poetik fikrni kuchaytirish, yuzaga kelgan holat, vaziyat xususida yorqinroq tasavvur uyg‘otish maqsadida foydalangan. Holatki:

¹ Manfaatlar to‘qnashuvi – shaxsiy (bevosita yoki bilvosita) manfaatdorlik shaxsning mansab yoki xizmat majburiyatlarini lozim darajada bajarishiga ta’sir ko‘rsatayotgan yoxud ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan hamda shaxsiy manfaatdorlik bilan fuqarolarning, tashkilotlarning, jamiyatning yoki davlatning huquqlari va qonuniy manfaatlari o‘rtasida qarama-qarshiliklarni yuzaga keltirgan yoki yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan vaziyat.

*Jiddiy
va oddiy*
*...Qachondir
yaqin bo'lgan jismlar*
payti kelib,
*bir-biridan
uzoqlashishi,
tabiiy,*
holat. (1,128)

Ko'rinadiki, dostonda shoir jiddiy va oddiy so'zlarini shartli ravishda qarshilantirib, yana o'sha holatni yorqinroq tasvirlashga erishadi. Unda inson hayotining ikki qutbi tasviriga urg'u beriladi:

*... Ikkidan iborat
kunduz va kecha,
hurlik va xo'rlik,
yaxshilik va yomonlik,
yorug'lik va zulmat,
balandlik va pastlik,
ezgulik va yovuzlik... (1,128)*
Shoir bir o'rinda qismat bitigida:
*... Gumrohning,
nodonning,
aftodaning*
yo'li adashishdir... (1,128)

deya ogohlantiradi. Shu asnoda ijodkor hayotdagi bir-biriga qarama-qarshi, zidlik hosil qiluvchi tushunchalar orqali og'ish olamining mohiyatini badiiy ifodalashga muvaffaq bo'ladi. Mohiyatki, qismatda bitilgan tirikchilik savdolarining, turmush tashvishlarining, dunyoviy alam va sitamlarning qalbdan otilib chiqqan nidosi ko'k toqiga urilgach, parchalanib, sochilib, tag'in birlashib qaytgan aks-sadodek kitobxon ong-u tafakkurida bong uradi.

Dostonda shoir Qorun haqidagi hikoyatga ishora keltirib, uning "*Musa alayhissalom zamonida yashagan badavlat kishi*" bo'lganligi, "*nafsga, hirsga egilgan kimsa*" ekanligi, o'z qudratiga ishonib kibr-u havoga berilganini qoralaydi. Va kitobxonni uning ayanchli kechmishiga ibrat nazari bilan boqishga undaydi.

Shoir dostonda nafs sharhini izohlay turib, *nafs girdobi komiga cho'kish*, shayton nayrangining ko'ngilga xavf solishiga izn berish *musibat payvastining buzilishiga* yo'l ochadi, deydi. Chunki, nafs shunday qudratli dushmanki, iymon bandasi sabr va shukur kabi islmiy maqomlarni egallagan bo'lishiga qaramay, uning iymon-u e'tiqodiga daxl qilishi mumkinligidan doim xavfda:

... Odam
girdobi
komiga
cho'kdimi,
nafs
uning

giriftoriga

yo'liqdimi,

uning ahdidan

boshlanadi musibat

payvastini buzib.

Tamom,

tamom

tamom... (1,135)

Bunday jamiyatda esa vafo yo'q. Vafoning o'rnini nifoq, saxovatning o'rnini baxillik egallagan, imkoniyatlar esa cheklangan... Chunki:

... Imkoniyatlar

kalta

bo'lganin sayin,

moyil sirasi

uzayib-uzayib

boraverar

ekan... (1,135)

Bugungi dunyoning ijtimoiy-siyosiy, ruhiy olamini ko'nikuvchanlik va moslashuvchanlik egallab olgan bir davrda shoirning yana "*Borliqning og'ishi nedan boshlangay?*", degan ritorik savoli asarni o'qiyotgan kitobxonni ham hushyor torttiradi, shu bilan bilan birga, o'quvchini hayot haqida o'ylashga, mushohada yuritishga chog'laydi:

Odam

borgan sayin

nafsiga

ruju qo'yib,

tuzog'iga ergashib, ...

o'tkinchi hayot

qadrini sezmay,...

borliqni

egallamoqchi

bo'lgani sayin,

borliq

odamga ham

o'zining ziddiyatini

shoyon qiladi. (1,136)

Inson – tabiat farzandi. Uning bir bo'lagi. Ona tabiat – borliq va inson bir-biriga nechog'lik chambarchas bog'liq. Biroq *nafsiga ruju qo'yib*, borliqni egallamoqchi bo'lgan odamga "*borliq ham o'zining ziddiyatini shoyon qiladi, ya'ni ko'rsatib qo'yadi.*" Ziddiyatki:

Qani

qo'lingdan,

nima kelarkin degan

zimda,

asnoda:

zilzilami,

olovmi,

toshqinmi,

quyunmi,
jazirami,

qahratonmi,
borliq

ko'rsatib

turadi. (1,137)

Ayni misralarda tabiat – borliq qudratini teran mushohada eta oladigan shoir tafakkurining kengligi akslanadi. Shoir ziddiyatli dunyo ozorlarini badiiyatga singdirar ekan:

Buning barisi,
shubhasiz
nish sanchganining
xun sochganining
nishonasi(1,147)

degan falsafiy xulosaga keladi. Shu o'rinda o'z davrining ulug' faylasuflaridan birining "Sen tabiatga to'pponcha qadasang, tabiat senga zambarak bilan javob qaytaradi", degan mashhur iborasi yodga tushadi. Tanish iboraga hamohang satrlar dostonning umumiy ruhi va ta'sir kuchini yana-da oshirgan. Asar xotimasining so'nggi jumlasida shoir xulosasi boshlanmadagi misralar takrori bilan beriladi. Bu o'rinda urg'u *mutloq* so'ziga tushadi:

... Og'ish jumboqlarga
mutloq
jumboqdir...(1,138)

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da keltirilishicha, *mutloq* so'zi – (arabcha) biror narsa bilan cheklanmagan, cheksiz, shak-shubhasiz, shartsiz, hech, aslo, absolyut degan tushunchani ifodalaydi. (6,114). Anglashiladiki, shoir *mutloq* so'zi talqinida borgan sari yer yuzi – dunyo – borliq ham, undagi odamlar ham og'ish vaznida halokatga yaqinlashib bormoqda; kun sayin odamzodning imyon, e'tiqod tushunchalariga putur yetmoqda. Nafsig qul bo'lgan kishi nafaqat o'z-o'zini, balki, shak-shubhasiz, borliq – olamni ham mahv etib, nest-nobud qilib yuboradi. Bu holatga qachonki, inson cheksiz – tizginsiz istaklarini jilovlay olsa, o'zini, o'zligini anglasa, kangul manzillarining har bir to'xtamida, har bir nafasida ezgulikka tashnalik hissi uyg'onsagina chek qo'yish mumkin, degan falsafiy g'oyani ilgari suradi.

Xulosa qilib aytganda, Ikrom Otamurodning "Og'ish" dostoni mehr va mehrsizlik, e'tiqod va e'tiqodsizlik, diyonat va xiyonat, baxt va baxtsizlik, ofiyat va ofat oralig'ida yashayotgan odamlarni bir zum hushyor torttiradi, hayot va o'lim, bandalik va g'aflat, imyon va inson, suvrat va siyrat, moziy va kelajak haqida tafakkur qilishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ikrom Otamurod. *Sopol siniqlari*. – Toshkent: Ganjina. 2022.
2. Do'stmuhammad Xurshid. *Ijod – ko'ngil munavvarligi*. – Toshkent: Mumtoz so'z, Toshkent, 2011.
3. *Qur'oni karim: ma'nolarining tarjima va tafsiri* (Tarjima va tafsir muallifi: A. Mansur). – T.: Toshkent islom universiteti, 2004.
4. Muhammad G'azzoliy. *Til ofatlari* /Tarjima va izohlar muallifi Shayx Alovuddin Mansur. –T.: Toshkent islom universiteti, 2011.
5. Shermuxamedova N. A. *Falsafa*. (2-nashri.) –T.: Noshir, 2020.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. IV jild. www.ziyouz.com.kutubxonasi